https://jpll.ui.ac.ir/?lang=en
Research on Mystical Literature
E-ISSN: 2476-3292
Document Type: Research Paper
Vol. 20, Issue 2, No.57, 2026, pp. 167-182
Received: 02/01/2026 Accepted: 12/10/2026

A Study of Components of Spiritual Intelligence in Shams's Sonnets Based on Emmons Theory

Shahla Dowlatshahi
PhD Candidate, Department of Persian Language and Literature, Sanandaj Branch, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran
sh.dowlatshahi@iausdj.ac.ir

Badrieh Ghavami *
Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Sanandaj Branch, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran
badrieh.ghavami@iau.ac.ir

Jamal Ahmadi
Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Sanandaj Branch, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran
Jamala@iau.ac.ir

Yahya Yarahmadi
Associate Professor, Department of Psychology, Sanandaj Branch, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran
yahyayarahmadi@iau.ac.ir

Abstract

Spiritual intelligence is considered one of the dimensions of human intelligence that is related to meaning, spirituality, and the use of spiritual resources in dealing with life experiences. Robert Emmons proposed five components for spiritual intelligence, including the capacity for transcendence, the ability to enter higher spiritual states, the ability to find the sacred in everyday activities, events, and relationships, the ability to use spiritual resources to solve problems, and the ability to engage in virtuous behavior. The present study aims to examine the manifestations of these components in the Ghazaliyat-e Shams (Shams Sonnets) based on Emmons's perspective. The research is descriptive-analytical and was conducted using library-based methods. The research corpus consists of 1,075 ghazals included in the two-volume edition of Ghazaliyat-e Shams edited by Mohammad-Reza Shafiei Kadkani. The findings indicate that manifestations corresponding to all five components can be identified in the poems; however, the first two components, namely transcendence and entering higher spiritual states, are more prominent. The third component can also be observed in some ghazals through the poet's perception of sacred meaning in everyday events and relationships. Evidence related to the fourth component is more limited and is mainly reflected in the use of spiritual resources such as prayer, repentance, trust, and patience when facing fear, error, and suffering. The fifth component is also less directly

* Corresponding author
Dowlatshahi, S. , Ghavami, B. , Ahmadi, J. and Yarahmadi, Y. (2026). A Study of Components of Spiritual Intelligence in Shams's Sonnets Based on Emmons Theory. *Research on Mystical Literature*, 20(2), 167-182.
2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

10.22108/jpll.2026.147768.1978

evident, and references to love and compassion alone cannot be regarded as sufficient evidence of virtuous behavior. Overall, the findings suggest that the Ghazaliyat-e Shams can be read through the framework of spiritual intelligence, although the five components do not appear with equal intensity.

Keywords: Psychology, Spiritual Intelligence, Rumi, Ghazals of Shams, Robert Emmons.

Introduction

Intelligence, as a cognitive ability first introduced by Alfred Binet and Théodore Simon, has long attracted the attention of researchers. Numerous studies have been conducted on intelligence, and different theories have been proposed. However, scholars have not yet reached a general agreement on its various dimensions. One of the perspectives on intelligence and its different types that has emerged in recent years is the three-part theory proposed by Dana Zohar and Ian Marshall. They divide intelligence into three types: intellectual intelligence (IQ), emotional intelligence (EQ), and spiritual intelligence (SQ).

Robert Emmons, a professor of psychology at the University of California, introduced the concept of spiritual intelligence in 1996. Spiritual intelligence is particularly important in mystical poetry and Persian literature. Emmons relates spiritual intelligence to abilities such as paying attention to spiritual matters, finding meaning, and using spiritual resources in life. Since psychological concepts, including intelligence, are closely related to the human mind and inner life, and psychology seeks to understand the human mind and spirit, while mysticism is concerned with understanding the inner self and the truth of human existence, mystical poetry and sayings can have a profound effect on the reader and can simultaneously challenge and calm the human inner world.

The relationship between psychology and mysticism can be understood from the fact that both fields, although in different ways, are concerned with understanding human beings and their inner dimensions. Therefore, examining the thoughts and ideas of mystics from a psychological perspective can provide a better understanding of their works. Among the three types of intelligence, spiritual intelligence seems to have the closest connection with mystical thought. It is associated with concepts such as self-knowledge, the search for meaning, transcendence, and attention to the inner dimensions of human beings.

Accordingly, this study aims to examine and analyze the manifestations of the components of spiritual intelligence in the Ghazals of Shams. It seeks to answer the following main question: Which components of spiritual intelligence, based on Robert Emmons's theory, are present in the Ghazals of Shams, to what extent do they appear, and how are these components reflected in Rumi's poetry? It should be noted that the study does not assume that all components appear with the same frequency or intensity in Rumi's poetry. Some components may have a more prominent presence, while others may appear less frequently, and in some cases, only a small number of examples may be found.

This study examines 1,075 ghazals by Rumi included in the two-volume edition of Ghazaliyat-e Shams-e Tabrizi, edited by Mohammad-Reza Shafiei Kadkani. In this analysis, examples of the ghazals related to the five components of Emmons's spiritual intelligence have been identified and analyzed.

Review of Literature

Most studies on spiritual intelligence have been conducted in the field of psychology, while only some have examined its relationship with mysticism and literature. Among the studies related to the subject of the present research, several have focused on spiritual intelligence in Rumi's works and mystical texts.

Moharrami (2018), in the article "An Investigation and Analysis of the Components of Spiritual Intelligence in the *Masnavi*", examined the components of spiritual intelligence in the *Masnavi* and argued that their presence in Rumi's works reflects his attention to the idea of the perfect human being and the spiritually intelligent person. Asadi (2018), in "Spiritual Intelligence in Mystical Literature with Emphasis on Rumi's Thought", examined some of the similarities between spiritual intelligence and Rumi's mystical thought. The study identified empathy, love, self-sacrifice, tolerance, and forbearance as important manifestations of spiritual intelligence in mystical literature and Rumi's thought.

Rezaei and Sheikhlovand (2017), in "Spiritual Intelligence in the Prominent Expressions of Mysticism", examined the characteristics of several major mystical figures, including Abu Sa'id Abu al-Khayr, Abu al-Hasan al-Kharaqani, Bayazid Bastami, and Hallaj. They associated spiritual intelligence with the ability to transcend oneself and help others move toward a higher level of existence. Hosseini Shahroudi and Shayesteh (2017), in "Spiritual Intelligence, Its Components and Foundations in Transcendent Philosophy", examined the theoretical foundations of spiritual intelligence from the perspective of Mulla Sadra and related it to human development and the movement toward perfection.

Mehrabi (2013), in "A Proposal for the Metaphysics of Spiritual Intelligence in Islam", discussed the

definition and components of spiritual intelligence and pointed to its role in problem-solving, human adaptation to the environment, and viewing existence as meaningful. Avani (2010), in "The Ear of Intelligence: A Look at Rumi's View of the Levels of Understanding and Perception", examined Rumi's ideas about different levels of understanding and perception and emphasized the importance of the "ear of intelligence" in receiving meaning and understanding the message of mystical discourse.

The studies reviewed above show that spiritual intelligence has already been examined in relation to Rumi's thought and mystical literature. However, the *Ghazals of Shams* have not been specifically studied from the perspective of Robert Emmons's components of spiritual intelligence. Most previous studies have either focused on the general concept of spiritual intelligence or examined other works by Rumi, particularly the *Masnavi*.

The present study focuses on the *Ghazals of Shams* and examines the five components of spiritual intelligence proposed by Robert Emmons. The choice of the *Ghazals of Shams* is significant because these poems are closely connected with themes of love, passion, and mystical ecstasy and therefore provide a different perspective on Rumi's mystical thought and experience. Accordingly, this study identifies the manifestations of spiritual intelligence in the *Ghazals of Shams* and analyzes them in relation to the themes and contexts of the individual ghazals.

Methodology

This study uses a descriptive-analytical approach. The research corpus consists of 1,075 ghazals by Rumi included in the two-volume edition of *Ghazaliyat-e Shams-e Tabrizi*, edited and selected by Mohammad-Reza Shafiei Kadkani. The ghazals were examined based on the five components of spiritual intelligence proposed by Robert Emmons. Verses related to each component were first identified and then analyzed in relation to the themes and contexts of the ghazals. The purpose of this analysis was to examine how Emmons's components of spiritual intelligence are reflected in the *Ghazals of Shams* and how prominently each component appears in the collection.

Results

Spiritual intelligence is closely related to the way people think and understand the world. Since thought has a direct influence on a person's life and surroundings, it can also affect the quality of life and the way individuals deal with life's challenges. Both psychology and mysticism are concerned with aspects of human inner and spiritual life. In this respect, a connection can be made between some concepts of spiritual intelligence and concepts found in mystical works.

This study examined the components of spiritual intelligence proposed by Robert Emmons in the *Ghazals of Shams*. The findings show that, among Emmons's five components, the ability to transcend the physical and material level and the ability to enter a higher spiritual state have a more prominent presence in the *Ghazals of Shams*. In many verses, Rumi speaks of freeing oneself from material attachments, moving beyond the self, and reaching a level beyond ordinary life. These verses are more closely related to the first two components of spiritual intelligence.

The third component, the ability to find the sacred in everyday activities, events, and relationships, is also present in some of the ghazals. In these cases, ordinary events and experiences are not presented simply as everyday occurrences; rather, they can become opportunities for spiritual experience and understanding. Therefore, what matters here is not simply the presence of words such as love, God, or joy, but the poet's way of viewing events and finding a meaning beyond their outward appearance.

Regarding the fourth component, the ability to use spiritual resources to solve problems, the examples found in the *Ghazals of Shams* are fewer and more indirect than those related to the first two components. Some verses, particularly those that refer to prayer, repentance, trust in God, patience, and seeking refuge in a spiritual power, can be more closely related to this component. In such cases, spiritual resources are used when facing fear, suffering, mistakes, and difficulties in life. Therefore, not every verse that refers to empathy, love, or helping others can be directly considered an example of solving problems through spiritual resources.

The fifth component, the ability to engage in virtuous behavior, should also be approached with caution. Some verses express love, compassion, forgiveness, and concern for others, and these themes can be related to virtuous behavior. However, simply expressing mystical love or reaching a higher spiritual state is not, by itself, sufficient evidence for this component. Therefore, the evidence for this component is more limited than that for the first two components.

Overall, the analysis of the *Ghazals of Shams* shows that all five components of Emmons's spiritual

intelligence can be identified in this collection, although they are not equally represented. The ability to transcend the physical and material level and the ability to enter a higher spiritual state are more prominent, while the other components, particularly the ability to use spiritual resources to solve problems and the ability to engage in virtuous behavior, are supported by fewer and, in some cases, more indirect examples. The findings therefore suggest that the *Ghazals of Shams* place particular emphasis on human transcendence, moving beyond material limitations, connection with the spiritual realm, and experiences that go beyond ordinary life.

By comparing each of Robert Emmons's components of spiritual intelligence with the *Ghazals of Shams*, it becomes clear that many of the concepts proposed by this theory correspond to some of the mystical experiences and ideas expressed in Rumi's poetry. Through descriptions of inner states, love, self-transcendence, spiritual seeking, and connection with the sacred, Rumi presents a view of human beings and the world in which material life is only one part of reality. Through an inner and spiritual journey, human beings can reach a different understanding of themselves and the world around them.

However, this study does not seek to conclude that the presence of these components in Rumi's poetry proves that Rumi was psychologically and spiritually intelligent. Rather, its purpose is to show the possibility of interpreting some of the themes in the *Ghazals of Shams* through the components of Emmons's spiritual intelligence. From this perspective, the *Ghazals of Shams* offer a valuable basis for examining the relationship between mystical concepts and certain psychological concepts. This approach may also provide a basis for further research on Rumi's works and other mystical texts.

نشریهٔ علمی پژوهش‌های ادب عرفانی
سال بیستم، شمارهٔ دوم، پیاپی ۵۷، ۱۴۰۵، صص. ۱۶۷-۱۸۲
تاریخ وصول: ۱۴۰۴/۱۰/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۷/۲۰

مقاله پژوهشی

تحلیل مؤلّفه‌های هوش معنوی در غزلیّات شمس براساس دیدگاه رابرت ایمونز

شهلا دولتشاهی، دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران
sh.dowlatshahi@iausdj.ac.ir
بدریه قوامی *، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران
badrieh.ghavami@iau.ac.ir
جمال احمدی، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران
Jamala@iau.ac.ir
یحیی یاراحمدی، دانشیار گروه روان‌شناسی، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران
yahyayarahmadi@iau.ac.ir

چکیده

هوش معنوی یکی از مفاهیم مطرح در روان‌شناسی است که به توانایی انسان در یافتن معنا، توجّه به ابعاد معنوی زندگی و استفاده از این منابع برای مواجهه با مسائل زندگی اشاره دارد. رابرت ایمونز، هوش معنوی را در قالب پنج مؤلفهٔ اصلی بررسی کرده است: توانایی تعالی فیزیکی و مادی، توانایی ورود به سطح معنوی بالاتر، توانایی یافتن تقدّس در فعالیت‌ها، رویدادها و روابط روزمره، توانایی به‌کارگیری منابع معنوی برای حل مسئله و توانایی انجام رفتار فاضلانه. ازآنجاکه بسیاری از این مفاهیم در متون عرفانی، به‌ویژه غزلیات شمس، بازتاب یافته‌اند، این پژوهش به بررسی و تحلیل مؤلفه‌های هوش معنوی در غزلیات شمس براساس دیدگاه رابرت ایمونز می‌پردازد. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی غزلیات شمس را براساس مؤلفه‌های پنج‌گانهٔ ایمونز بررسی و نمونه‌های مرتبط با هر مؤلفه را تحلیل کرده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مفاهیم مرتبط با هر پنج مؤلفهٔ هوش معنوی در غزلیات شمس قابل‌مشاهده است؛ بااین‌حال، دو مؤلفهٔ «توانایی تعالی فیزیکی و مادی» و «توانایی ورود به سطح معنوی بالاتر» حضور و برجستگی بیشتری دارند. در این غزلیات، گذر از وابستگی‌های مادی و جسمانی، توجه به ساحت معنوی و تجربهٔ پیوند با حقیقت متعالی، از مضامین برجسته است. همچنین، در برخی غزل‌ها می‌توان بازتاب مؤلفه‌هایی مانند یافتن معنای معنوی در روابط و رویدادهای زندگی، بهره‌گیری از منابع معنوی در مواجهه با مسائل و توجه به رفتارهای اخلاقی و فاضلانه را دید. براین‌اساس، غزلیات شمس را می‌توان از منظر مؤلفه‌های هوش معنوی ایمونز، متنی غنی برای بررسی پیوند میان تجربهٔ معنوی، معناجویی و رفتار انسانی دانست.

واژه‌های کلیدی: روان‌شناسی، هوش معنوی، مولانا، غزلیّات شمس، رابرت ایمونز.

---

* مسئول مکاتبات

دولتشاهی، شهلا، قوامی، بدریه، احمدی، جمال و یاراحمدی، یحیی .(۱۴۰۵). تحلیل مؤلّفه‌های هوش معنوی در غزلیّات شمس براساس دیدگاه رابرت ایمونز، *پژوهش‌های ادب عرفانی*، ۲۰(۲): ۱۶۷-۱۸۲.

2476-3292 © The Author(s).
This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

10.22108/jpll.2026.147768.1978

۱. مقدّمه

هوش به‌مثابهٔ توانایی شناختی، از زمان طرح مباحث مربوط به آن از سوی آلفرد بینه[1] و تئودور سیمون[2] همواره در کانون توجه و مطالعهٔ پژوهشگران بوده است. در این زمینه، بررسی‌های متعددی انجام شده و نظریه‌های متفاوتی ارائه شده است؛ بااین‌حال، هنوز میان صاحب‌نظران همسویی کلی دربارهٔ ابعاد گوناگون هوش وجود ندارد. یکی از دیدگاه‌های مطرح‌شده در سال‌های اخیر دربارهٔ هوش و انواع آن، نظریهٔ سه‌گانهٔ دانا زوهار و یان مارشال[3] است. این نظریه‌پردازان، هوش را به سه بخشِ هوش عقلانی(IQ)[4]، هوش عاطفی یا هیجانی (EQ)[5] و هوش معنوی[6] (SQ) تقسیم کرده‌اند.

رابرت ایمونز، استاد روان‌شناسی دانشگاه کالیفرنیا، در سال ۱۹۹۶م. مفهوم هوش معنوی را مطرح کرد. هوش معنوی در عرصهٔ شعر عرفانی و ادبیات فارسی اهمیت ویژه‌ای دارد. ایمونز هوش معنوی را با توانایی‌هایی مانند توجه به امور معنوی، دستیابی به معنا و استفاده از منابع معنوی در زندگی مرتبط می‌داند. باتوجه‌به اینکه مباحث روان‌شناسی، ازجمله هوش، با روح و روان آدمی در ارتباط‌اند و همان‌گونه که روان‌شناسی در پی شناخت روان و روح آدمی است، عرفان نیز به شناخت درون و حقیقت وجود انسان توجه دارد. همین امر باعث می‌شود که اشعار و سخنان عارفانه بیش‌ازپیش بر دل بنشیند و درون انسان را به چالش و آرامش توأمان کشد.

در بیان ارتباط روان‌شناسی و عرفان می‌توان به این نکته اشاره کرد که هر دو حوزه، به شیوه‌ای متفاوت، به شناخت انسان و ابعاد درونی او توجه دارند. بنابراین، بررسی اندیشه و افکار عارفان از منظر مفاهیم روان‌شناختی می‌تواند زمینه‌ای برای شناخت بیشتر آثار آنان فراهم کند. از میان نظریه‌های روان‌شناسی، آنچه از بین سه نوع هوش، نزدیک‌تر به مباحث عرفانی به نظر می‌رسد، هوش معنوی است که با مفاهیمی مانند خودشناسی، معناجویی، تعالی و توجه به ابعاد درونی انسان ارتباط دارد.

به همین سبب، این مقاله با هدف بررسی و تحلیل نمودهای مؤلفه‌های هوش معنوی در غزلیات شمس، به این پرسش اصلی پاسخ می‌دهد که کدام‌یک از مؤلفه‌های هوش معنوی براساس دیدگاه رابرت ایمونز و تا چه میزان در غزلیات شمس مطرح شده‌اند و این مؤلفه‌ها در شعر مولانا چگونه بازتاب یافته‌اند؟ شایان ذکر است که انتظار نمی‌رود همهٔ مؤلفه‌ها با یک میزان و شدّت در اشعار مولانا حضور داشته باشند؛ بلکه ممکن است برخی از آن‌ها حضور پررنگ‌تر و برخی حضور کم‌رنگ‌تری داشته باشند و حتی برای بعضی از مؤلفه‌ها تنها شواهد معدودی وجود داشته باشد.

این پژوهش با بررسی ۱۰۷۵ غزل مولانا در دو جلد کتاب *غزلیات شمس تبریزی*، به تصحیح و انتخابِ محمدرضا شفیعی کدکنی، انجام شده است. در این بررسی، نمونه‌هایی از غزل‌ها که با مؤلفه‌های پنج‌گانهٔ هوش معنوی ایمونز ارتباط دارند، شناسایی و تحلیل شده‌اند.

---

[1] Alfred Bineh
[2] Theodor Simon
[3] Dana Zoohar & Yan Marshal
[4] Intellectual Quotient
[5] Emotional Quotient
[6] Spiritual Quotient

۲. پیشینهٔ پژوهش

پژوهش‌هایی که دربارهٔ هوش معنوی انجام شده‌اند، بیشتر در حوزهٔ روان‌شناسی قرار دارند و تنها در برخی از آن‌ها به ارتباط هوش معنوی با عرفان و ادبیات پرداخته شده است. در میان پژوهش‌های مرتبط با موضوع این مقاله، چند پژوهش به بررسی هوش معنوی در آثار مولانا و متون عرفانی پرداخته‌اند.

محرّمی (۱۳۹۷) در مقالهٔ «بررسی و تحلیل مؤلفه‌های هوش معنوی در مثنوی معنوی» به بررسی مؤلفه‌های هوش معنوی در مثنوی پرداخته و بازتاب این مؤلفه‌ها را در آثار مولانا نشان‌دهندهٔ توجه او به انسان کامل و انسان برخوردار از هوش معنوی دانسته است. اسدی (۱۳۹۷) نیز در مقالهٔ «هوش معنوی در ادب عرفانی باتکیه‌بر اندیشهٔ مولانا» بعضی ویژگی‌های مشترک میان هوش معنوی و اندیشهٔ عرفانی مولانا را بررسی کرده و همدلی، عشق، ایثار، مدارا و تساهل را از نمودهای مهم هوش معنوی در ادبیات عرفانی و اندیشهٔ مولانا دانسته است.

رضایی و شیخلووند (۱۳۹۶) در مقالهٔ «هوش معنوی در جلوه‌های شاخص عرفان» با بررسی ویژگی‌های چند شخصیت عرفانی، ازجمله ابوسعید ابوالخیر، ابوالحسن خرقانی، بایزید بسطامی و حلاج، هوش معنوی را با توانایی تعالی بخشیدن به خود و دیگران و حرکت به‌سوی جایگاهی برتر مرتبط دانسته‌اند. حسینی شاهرودی و شایسته (۱۳۹۶) نیز در مقالهٔ «هوش معنوی، مؤلفه‌ها و مبانی آن در حکمت متعالیه» باتوجه‌به دیدگاه ملاصدرا، به بررسی مبانی هوش معنوی پرداخته و آن را در ارتباط با رشد انسان و نزدیک شدن او به کمال دانسته‌اند.

مهرابی (۱۳۹۲) در مقالهٔ «اقتراحی (پیشنهادی) در متافیزیک هوش معنوی در اسلام» ضمن بررسی تعریف و مؤلفه‌های هوش معنوی، به نقش آن در حل مسئله، سازگاری انسان با محیط و معنادار دیدن هستی اشاره کرده است. اعوانی (۱۳۸۹) نیز در مقالهٔ «گوش هوش، نگاهی به دیدگاه مولوی دربارهٔ مراتب فهم و ادراک» به دیدگاه مولانا دربارهٔ مراتب فهم و ادراک پرداخته و بر اهمیت «گوش هوش» در دریافت معنا و درک پیام سخن عرفانی تأکید کرده است.

باتوجه‌به پژوهش‌های انجام‌شده، می‌توان گفت که هوش معنوی در ارتباط با اندیشهٔ مولانا و آثار عرفانی او، توجه پژوهشگران را به خود جلب کرده است؛ بااین‌حال، در پژوهش‌های بررسی‌شده، غزلیات شمس از منظر مؤلفه‌های هوش معنوی رابرت ایمونز به‌طور مشخص بررسی نشده است. بیشتر پژوهش‌های مرتبط، یا به مفهوم کلی هوش معنوی پرداخته‌اند یا آثار دیگری از مولانا، به‌ویژه مثنوی معنوی، را از این منظر بررسی کرده‌اند.

پژوهش حاضر با تمرکز بر غزلیات شمس، پنج مؤلفهٔ هوش معنوی از دیدگاه رابرت ایمونز را بررسی می‌کند. انتخاب غزلیات شمس از این نظر اهمیت دارد که این غزل‌ها بیشتر با فضای عشق، شور و شیدایی مولانا پیوند دارند و می‌توانند جلوه‌های متفاوتی از اندیشه و تجربهٔ عرفانی او را نشان دهند. ازاین‌رو، در این پژوهش تلاش شده است مؤلفه‌های هوش معنوی در غزلیات شمس شناسایی و باتوجه‌به مضمون و فضای هر غزل تحلیل شوند.

۳. مبانی نظری

۳ـ۱. هوش

در تعریف واژهٔ هوش، میان روان‌شناسان اتفاق‌نظر کاملی وجود ندارد. یکی از قدیمی‌ترین تعاریف را بینه و سیمون مطرح کرده‌اند (Binet & Simon, 1916). از نظر آنان، هوش شامل عقل سلیم، شعور عملی، ابتکار، استعداد سازگاری

با موقعیت‌های مختلف، توانایی قضاوت، درک و استدلال است. گیج و برلاینر نیز هوش را شامل سه دسته ویژگی دانسته‌اند: ۱. توانایی پرداختن به امور انتزاعی؛ ۲. توانایی حل مسائل؛ ۳. توانایی یادگیری، به‌ویژه توانایی یادگیری مفاهیم انتزاعی(Gage & Berliner, 1992).

به عقیدهٔ گاردنر[1]، مفهوم هوش امروزه بسیار گسترده‌تر از تعریف سنتی آن است و نمی‌توان آن را تنها به هوش عقلانی محدود کرد. علم روان‌شناسی نیز هوش را مفهومی متفاوت از خلاقیت، شخصیت و عقل در نظر می‌گیرد.

۳ـ۲. هوش معنوی

مفهوم هوش معنوی در ادبیات آکادمیک روان‌شناسی با مطرح شدن دیدگاه ایمونز دربارهٔ ارتباط میان هوش و معنویت، بیشتر مورد توجه قرار گرفت. به عقیدهٔ ایمونز، هوش معنوی ترکیبی از سازه‌های معنویت و هوش است. درحالی‌که معنویت با جست‌وجو و تجربهٔ عناصر مقدس، معنا، هوشیاری اوج‌یافته و تعالی در ارتباط است، هوش معنوی مستلزم توانایی‌هایی است که فرد را قادر می‌سازد از این عناصر معنوی در زندگی خود استفاده کند. او معتقد بود معنویت می‌تواند شکلی از هوش تلقی شود؛ زیرا می‌تواند در عملکرد و سازگاری فرد نقش داشته باشد و توانایی‌هایی را در اختیار او قرار دهد که برای حل مسائل و رسیدن به اهداف از آن‌ها استفاده کند.

در حقیقت، هوش معنوی را می‌توان نوعی توانایی دانست که به فرد کمک می‌کند زندگی و اهداف خود را معنادار ببیند. این هوش با باورها، هنجارها، عقاید و ارزش‌های فرد ارتباط دارد و می‌تواند بر فعالیت‌ها و تصمیم‌های او تأثیر بگذارد. به عقیدهٔ بوئل[2]، «بخش معنادار وجودمان زمانی خود را نشان می‌دهد که مجهز به هوشی باشیم که تازه‌ها را به کهنه‌ها ترجیح می‌دهد و کهنه‌ها را تبدیل به چیزی می‌کند که دلمان می‌خواهد انجامشان دهیم. این همان هوش معنوی است» (بوئل، ۱۳۸۹، ص. ۲۳).

هوش معنوی از روابط فیزیکی و شناختی فرد با محیط پیرامون خود فراتر می‌رود و وارد حیطهٔ شهودی و متعالی دیدگاه فرد به زندگی می‌شود. این دیدگاه رویدادها و تجربه‌های مختلف زندگی فرد را در ارتباط با یک نگاه کلی‌تر قرار می‌دهد. از نظر گلمن[3]، «بالا رفتن هوش معنوی، با کوچک شدن خودخواهی‌ها رابطه‌ای تنگاتنگ دارد. خودمحوری در فرد تعصب ایجاد می‌کند؛ اما هوش معنوی فرد را کل‌نگر می‌کند و او را از تعصب و تک‌بُعدی بودن به‌شدت دور می‌سازد» (گلمن، ۱۳۸۴، ص. ۴۲).

۳ـ۲ـ۱. مؤلّفه‌های هوش معنوی

هوش معنوی با جست‌وجو پیرامون عناصر مقدس، معناگرایانه و متافیزیکی به اوج و تعالی می‌رسد و می‌تواند به فرد کمک کند زندگی خود را در فضایی غنی‌تر و معنادارتر دنبال کند. در بحث هوش معنوی، مفهوم معنویت اهمیت زیادی دارد. «معنویت شاکله یا هویتی درونی است که در جهت ارتقا از مرتبه‌های نازل انسانی به عوالم فراانسانی اثرگذار است که طی آن موجود فرودست با امیال پست و گذرای زمینی به عمق هستی خود پی می‌برد» (بلاو۴، ۱۳۸۵، ص. ۶۱۲).

---

[1] Gardener
[2] Richard Boyle
[3] Daniel Goleman
[4] Anne-Marie Belove

به‌طورکلی، هوش معنوی نوعی خودآگاهی عمیق است که در آن فرد هرچه بیشتر از جنبه‌های درونی خود آگاه می‌شود و می‌تواند ارزش‌های معنوی را برای رسیدن به صلح، همدلی و سازگاری با محیط پیرامون خود به کار گیرد. ازنظر ادواردز[1]، ایمونز ویژگی‌های هوش معنوی را به‌طور خلاصه چنین تعریف می‌کند: الف) هوش معنوی، هوش غایی است که مسائل ارزشی را به ما نشان می‌دهد؛ ب) هوش معنوی در قالب صداقت، کمال‌طلبی، همدردی اجتماعی، بخشش و خیرخواهی خود را نشان می‌دهد؛ ج) هوش معنوی در فرهنگ‌های مختلف با عناوینی مانند عشق، خردمندی و خدمت مطرح می‌شود (ادواردز، ۱۳۷۹، ص. ۴۹۱).

مؤلفه‌های هوش معنوی ازنظر ایمونز عبارت‌اند از: ۱. قابلیت تعالی فیزیکی و مادی؛ ۲. توانایی ورود به سطح معنوی بالاتر؛ ۳. توانایی یافتن تقدس در فعالیت‌ها، رویدادها و روابط روزمره؛ ۴. توانایی به‌کارگیری منابع معنوی برای حل مسئله؛ ۵. توانایی انجام رفتار فاضلانه.

البته این پنج مؤلفه هرکدام با ویژگی‌ها و توانایی‌های دیگری نیز ارتباط دارند؛ ازجمله عقل شهودی، رفتار توأم با آگاهی و بصیرت، ادراک حسی، طبیعی‌بودن، آرامش درونی و توجه به امر مقدس و ماورایی، دیدن وحدت در کثرت، زندگی همراه با عشق و شور و شفقت، کل‌نگر بودن، خردمندی و تعهد. بنابراین، هوش معنوی را می‌توان مجموعه‌ای از توانایی‌ها و رفتارها دانست که افزون‌بر انعطاف‌پذیری در رفتار، به خودآگاهی و بینش عمیق فرد نسبت به زندگی کمک می‌کند و باعث می‌شود فرد برای زندگی خود اهدافی فراتر از امور مادی در نظر بگیرد. این فرایند می‌تواند به سازگاری بهتر فرد با خود و محیط پیرامون و نیز توجه بیشتر به دیگران کمک کند.

٤. بحث و بررسی

٤ـ١. قابلیّت تعالی فیزیکی و مادّی

به عقیدهٔ ایمونز، هوش معنوی ظرفیت انسان برای ورود به سطوح نامتعارف و متعالی هوشیاری و نیز فراتر رفتن از محدودیت‌های عادی و جسمانی است. در غزلیات شمس، این مؤلفه بیشتر در ابیاتی دیده می‌شود که مولانا در آن‌ها از گذشتن از جسم، خود مادی و محدودیت‌های معمول انسانی سخن می‌گوید.

از خود برآمدم من، در عشق عزم کردم　　تا همچو خود، جهان را من از جهان برآرم[2]

(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۶۳۵)

در این بیت، مولانا از «برآمدن از جهان» و رسیدن به حالتی سخن می‌گوید که در آن انسان از وضعیت معمول خود فراتر می‌رود. تعبیر «در عشق عزم کردم» نشان می‌دهد که عشق برای او وسیلهٔ این فرارفتن است. بنابراین، بیت را می‌توان نمونه‌ای از عبور از محدودیت‌های معمول و مادی و حرکت به‌سوی سطحی متعالی‌تر دانست.

به نظر مولانا، فوق عالم مرئی و محسوس، عالمی نامرئی و روحانی وجود دارد که دست عقل از دامان آن کوتاه است و ارتباط و اتصال با این عالم مخصوص برگزیدگان حق است .از این دیدگاه، در برخی از غزل‌های شمس، ظاهر و باطن و محدودیت‌های مادی در برابر تجربه‌ای فراتر از جهان محسوس قرار می‌گیرند.

---

[1] Edwards

[2] ابیات از غزلیّات شمس تبریز با مقدّمه، تصحیح و گزینش محمدرضا شفیعی کدکنی، چاپ ۱۳۹۸ جلد یک و دو انتخاب شده است.

شما مست نگشتید وز آن باده نخوردید — چه دانید، چه دانید که ما در چه شکاریم
نیفتیم بر این خاک، ستان، ما نه حصریم — بر آییم بر این چرخ که ما مرد حصاریم
(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۵۳۹)

در این ابیات، شاعر خود را محدود به «خاک» نمی‌داند و از برآمدن بر «چرخ» سخن می‌گوید. این تصویر نشان می‌دهد که «ما»ی شاعر از محدودیت‌های جسمانی و زمینی فراتر رفته است. ازاین‌رو، ابیات با مؤلفهٔ تعالی فیزیکی و مادی ارتباط پیدا می‌کنند. در این مؤلفه، در حقیقت عملکرد به‌گونه‌ای است که روح و ذهن آدمی از محدودیت‌های عادی و جسمی فراتر می‌رود.

ای طایران قدس را عشقت فزوده بال‌ها — در حلقهٔ سودای تو روحانیان را حال‌ها
(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۲)

در این بیت، عشق موجب «فزوده شدن بال» برای طایران قدس شده است. تصویر بال و پرواز، در کنار تعبیر «سودای روحانی»، نشان می‌دهد که عشق، انسان را از وضعیت عادی و مادی فراتر می‌برد و به تجربه‌ای روحانی می‌رساند. بنابراین، آنچه در این بیت اهمیت دارد، خودِ تصویر پرواز و عبور از محدودیت‌های زمینی است.

همین ویژگی در این ابیات هم دیده می‌شود:

گم‌شدن در گم‌شدن دین من است — نیستی در هست آیین من است
چون به یک دم صد جهان واپس کنم — بنگرم، گام نخستین من است
(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۱۲۸)

در این ابیات، مولانا از «گم‌شدن»، «نیستی» و بازگشت از «صد جهان» سخن می‌گوید. این تعابیر نشان‌دهندهٔ فاصله گرفتن از خود معمول و محدود و رسیدن به حالتی متفاوت از تجربهٔ عادی انسان است. بنابراین، این ابیات را می‌توان در ارتباط با تعالی از وضعیت معمول انسانی بررسی کرد.

از چیزیِ خود بگذر ای چیز به ناچیز — کاین چیز نه پرده است؟ نه ما پرده درانیم؟
(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۵۴۶)

بی‌جا شو در وحدت در عین فنا جا کن — هر سر که دویی دارد در گردن ترسا کن
(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۶۹۸)

در این ابیات، بر گذشتن از «چیز»، فنا و کنار گذاشتن دوگانگی تأکید شده است. از دیدگاه مولانا، وابستگی به صورت و هستی مادی می‌تواند مانعی در راه رسیدن به حقیقت باشد؛ ازاین‌رو، عبور از این وابستگی‌ها مقدمه‌ای برای رسیدن به مرتبه‌ای فراتر است.

از جسم گریزان شدم از روح پرهیز — سوگند ندانم، نه از اینم نه از آنم
ای طالب بو بردن، شرط بمردن — زنده منگر در من زیرا نه چنانم
(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۵۴۸)

همچنین این ابیات به این قابلیت اشاره دارند: در این ابیات نیز شاعر از تعریف معمول «من» و از دوگانهٔ بودن و نبودن عبور می‌کند. این تردید و حیرت دربارهٔ هستی خویش، در چهارچوب این مؤلفه، می‌تواند نشان‌دهندهٔ فاصله‌گرفتن از هویت مادی و محدود و توجه به مرتبه‌ای فراتر از آن باشد.

چه دانم؟ نیستم، هستم؟ ولیک این مایه می دانم — چو هستم، نیستم ای جان! ولی چون نیستم، هستم
(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۵۱۰)

اگر زهر است اگر شکّر چه شیرین است بی‌خویشی — کلّه جویی، نیابی سر، چه شیرین است بی‌خویشی
چرا تو سرد و برف آیی، فنا شو تا شگرف آیی — غم هستی تو کمتر خور، چه شیرین است بی خویشی
(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۹۱۶)

ماییم در آن وقت که ما هیچ نمانیم — آن وقت که پا، نیست شود، پای دوانیم
(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۵۴۶)

بار دیگر از دل و از عقل و جان برخاستیم — یار آمد در میان، ما از میان برخاستیم
از فنا رو تافتیم و در بقا در بافتیم — بی نشان را یافتیم و از نشان برخاستیم
(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۵۹۷)

در این ابیات، «بی‌خویشی»، «فنا» و «بی‌نشان‌شدن» همگی بر کنار گذاشتن خود محدود و مادی دلالت دارند، به‌ویژه در غزل ۵۹۷، تقابل «فنا» و «بقا» نشان می‌دهد که شاعر با گذشتن از وضعیت پیشین خود به مرتبه‌ای دیگر از وجود می‌اندیشد.

مرا عاشق چنان باید که هر باری که برخیزد — قیامت‌های پر آتش ز هر سویی برانگیزد
دلی خواهیم چون دوزخ که دوزخ را فروسوزد — دو صد دریا بشوراند، ز موج بحر نگریزد
فلک‌ها را چو مندیلی به دست خویش درپیچد — چراغ لایزالی را چو قندیلی در آویزد
چو شیری سوی جنگ آید، دل او چون نهنگ آید — به‌جز خود هیچ نگذارد و با خود نیز بستیزد
چو هفتصد پردهٔ دل را به نور خود بدرّاند — ز عرشش این ندا آید:«بنامیزد، بنامیزد»
چو او از هفتمین دریا به کوه قاف رو آرد — از آن دریا چه گوهرها کنار خاک در ریزد
(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۱۹۹)

در این غزل، شدت و گستردگی تصاویر، مانند برانگیختن قیامت، شوراندن دریاها و گذشتن از هفتصد پردهٔ دل، نشان‌دهندهٔ تجربه‌ای است که از حدود معمول انسانی فراتر می‌رود. بنابراین، این ابیات نیز با مفهوم فرارفتن از محدودیت‌های عادی و مادی تناسب دارند.

درمجموع، در این دسته از ابیات، مولانا بارها از جسم، هستی مادی، خود محدود و جهان محسوس فاصله می‌گیرد و در برابر آن، مفاهیمی مانند عشق، فنا، بی‌خویشی و پرواز را قرار می‌دهد. از این منظر، مؤلفهٔ «قابلیت تعالی فیزیکی و مادی» در غزلیات شمس بازتاب چشمگیری دارد.

٤ـ۲. توانایی ورود به سطح معنوی بالاتر

در این مؤلفه، به تجربه‌های فراشخصی یا وحدت‌بخش اشاره می‌شود که ارتباطی فراتر از خود شخصی انسان به وجود می‌آورد و باعث ارتباط با وجودی مقدس یا همان واقعیت غایی می‌شود. در غزلیات شمس، این مؤلفه بیشتر در ابیاتی دیده می‌شود که شاعر در آن‌ها از رسیدن به حقیقت، پیوستن به معشوق، وحدت و عبور از خود سخن می‌گوید.

«هوش معنوی، پنجرهٔ درون را فراروی حضرت لایتناهی می‌گشاید؛ زیرا سرچشمهٔ ماورای صورت‌ها و تکثرات است؛ مبدأیی که دربردارندهٔ این صورت‌ها و محیط بر آن‌ها و درعین‌حال فراتر از همهٔ آنان است...» (نصر، ۱۳۸۳، ص. ۱۲).

مانند این ابیات:

ما مثال موج ها اندر قیام و در سجود — تا پدید آید نشان از بی‌نشان، ای عاشقان
گر کسی پرسد کیانید ای سر اندازان شما — هین بگوییدش که جانِ جان جان، ای عاشقان
خرّما آن دم که از مستیِّ جانان جان ما — می ندانند آسمان از ریسمان ای عاشقان

(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۷۲۱)

مولانا در این ابیات، خود و یارانش را به موج‌هایی مانند می‌کند که پیوسته در حرکت‌اند. «نشان از بی‌نشان» نیز به جست‌وجوی حقیقتی اشاره دارد که در قالب‌های محسوس و محدود نمی‌گنجد. بنابراین، ارتباط بیت با این مؤلفه در همین حرکت از صورت‌های محسوس به‌سوی حقیقتی فراتر از آن‌هاست.

عقل گوید : «پا منه کاندر فنا جز خار نیست» — عشق گوید عقل را ک «اندر تو است آن خارها»
هین خموش کن خار هستی را ز پای دل بکن — تا ببینی در درون خویشتن گلزار ها

(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۶۱)

در این ابیات، عقل و عشق دو راه متفاوت را پیشِ روی انسان قرار می‌دهند. عشق، انسان را به درون خود بازمی‌گرداند تا در همان‌جایی که «خار هستی» دیده می‌شود، «گلزار» را بیابد. بنابراین، تعالی در اینجا از راه عبور از خود محدود و رسیدن به حقیقت درونی مطرح می‌شود.

همین ویژگی در بیت‌های دیگر هم مشاهده می‌شود:

برگرد ماهش می‌تنم، بی‌لب سلامش می‌کنم، — خود را زمین برمی‌زنم، زان پیش کاو گوید: «صلا»

(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۵)

ای صورت عشق ابد خوش رو نمودی در جسد — تا ره بری سوی احد جان را ازین زندان ها

(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۱۵)

هر نفس آواز عشق می رسد از چپّ و راست — ما به فلک می رویم عزم تماشا کراست؟
ما به فلک بوده ایم، یار ملک بوده ایم — باز همان جا رویم جمله، که آن شهر ماست
ما ز فلک برتریم، وز ملک افزون تریم — زین دو چرا نگذریم؟ منزل ما کبریاست
گوهر جان از کجا؟ عالم خاک از کجا؟ — بر چه فرود آمدیت؟ بار کنید، این چه جاست؟
خلق چو مرغابیان زاده ز دریای جان — کی کند اینجا مقام، مرغ کزان بحر خاست؟

(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۱۴۶)

در این غزل، شاعر جهان حاضر را منزل اصلی خود نمی‌داند و بازگشت به «آن شهر» و «منزل کبریا» را طلب می‌کند. این حرکت از مکان محدود به‌سوی جایگاهی فراتر، با مفهوم ورود به سطح معنوی بالاتر هماهنگ است. در این ابیات، تقابل «عالم خاک» و «دریای جان» و نیز برتری گرفتن از فلک و ملک، نشان‌دهندهٔ میل شاعر به عبور از جهان مادی و رسیدن به حقیقتی بالاتر است. بنابراین، این ابیات نمونه‌ای روشن‌تر برای توضیح این مؤلفه‌اند.

باتوجه‌به موضوع این مؤلّفه، آنچه مطرح است دست‌یافتن به تعالی است.

می ده گزافه ساقیا، تا گم شود خوف و رجا — گردن بزن اندیشه را، ما از کجا او از کجا!
پیش آر نوشانوش را، از بیخ برکن هوش را — آن عیش بی‌روپوش را ، از بند هستی برگشا

(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۱۸)

در این ابیات، رهایی از «خوف و رجا»، کنار گذاشتن اندیشه و گسستن از «بند هستی» به‌عنوان راهی برای رسیدن به حقیقت مطرح شده است. بنابراین، شاعر رسیدن به مرتبهٔ بالاتر را در گرو عبور از محدودیت‌های ذهنی و وجودی می‌داند.

از حدّ خاک تا بشر چند هزار منزل است — شهر به شهر بردمت، بر سرِ ره نمانمت
هیچ مگو و کف مکن سر مگشای دیگ را — نیک بجوش و صبر کن زان که همی پزانمت

(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۹۳)

در این ابیات، حرکت انسان از «خاک» به سوی مراحل بالاتر تصویر شده است. همین سیر تدریجی، یعنی عبور از مرتبه‌ای به مرتبه‌ای دیگر، با مفهوم تعالی و ورود به سطحی فراتر از وضعیت اولیه تناسب دارد. شفیعی کدکنی معتقد است که «در مورد انسان و تکامل او از مادّه تا بشریّت و آنگاه بر این قیاس، تا مرحلهٔ فرشتگی و پیوستن به جان جهان و سیر این دایرهٔ انّا الیه راجعون هیچ‌کس به‌خوبیِ مولانا و به زبان شعر و غزل نتوانسته است این‌گونه سیر انسان را از حدّ خاک تا بشر، تصویر کند» (مولانا، ۱۳۹۸، ص. ۵۸).

همچنین این ابیات :

رَستم از این نفس و هوا، زنده بلا مرده بلا — زنده و مرده، وطنم نیست به‌جز فضل خدا
تا که خرابم نکند، کی دهد آن گنج به من — تا که به سیلم ندهد، کی کِشدم بحر عطا

(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۲۳)

ز اوصاف خود گذشتم و از خود برهنه گشتم — زیرا برهنگان را خورشید زیور آمد
الله و اکبر تو، خوش نیست با سَرِ تو — این سر چو گشت قربان، الله و اکبر آمد

(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۳۱۵)

هر که را اسرارعشق اظهار شد — رفت یاری زان که محو یار شد
شمع افروزان بنه در آفتاب — بنگرش چون محو آن انوار شد
نیست نور شمع، هست آن نور، شمع — هم نشد آثار و هم آثار شد
جوی، جویان است و پویان سوی بحر — گم شود چون غرق دریا بار شد
تا طلب جنبان بود مطلوب نیست — مطلب آمد آن طلب بی کار شد
پس طلب تا هست ناقص بُد طلب — چون نماند آنگهی سالار شد

(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۳۱۱)

در این ابیات، شاعر از نفس و هوا و اوصاف خود می‌گذرد و «خود» را کنار می‌گذارد. این گذشتن از خود، زمینه‌ای برای رسیدن به حقیقتی برتر فراهم می‌کند و ازاین‌رو، با مؤلفهٔ ورود به سطح معنوی بالاتر ارتباط دارد. در این غزل، «محو یار» شدن و «غرق دریا» شدن، تصویری از میان رفتن خود فردی در برابر حقیقتی بزرگ‌تر است. مولانا در اینجا اتحاد طالب و مطلوب را با زبان تمثیل بیان می‌کند.

منظور مولانا این است که هرکس به حقیقت عشق برسد، در حالت محو و استغراق در معشوق، از خود فاصله می‌گیرد؛ همانند شمعی که در برابر آفتاب قرار می‌گیرد و نور آن در نور خورشید محو می‌شود. در این تصویر، محوشدن به معنای نابودی کامل نیست، بلکه نشان‌دهندهٔ قرارگرفتن وجود فرد در مرتبه‌ای گسترده‌تر است.

مولانا در غزل ۶۱۶ نیز ره یافتن به تعالی و اتصال و یکی‌شدن طالب و مطلوب را چنین بیان می‌کند:

ما چو سیلیم و تو دریا ز تو دور افتادیم — به سر و روی دوان گشته به‌سوی وطنیم
رو کشان، نعره زنانیم در این راه چو سیل — نه چو گردابهٔ گندیده به خود مُرتَهَنیم
(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۶۱۶)

تشبیه خود به «سیل» و معشوق به «دریا» در این ابیات، میل شدید به بازگشت و پیوستن به سرچشمهٔ اصلی را نشان می‌دهد. ازاین‌رو، این غزل نیز می‌تواند نمونه‌ای از تجربهٔ فراشخصی و حرکت به‌سوی وحدت و حقیقت غایی باشد.

درمجموع، در این مؤلفه، ابیات بررسی‌شده بیشتر بر گذشتن از خود، محوشدن در معشوق، حرکت از خاک به‌سوی مراتب بالاتر و پیوستن طالب و مطلوب تأکید دارند. به همین دلیل، «توانایی ورود به سطح معنوی بالاتر» یکی از مؤلفه‌هایی است که در غزلیات شمس حضور پررنگی دارد.

٤ـ۳. توانایی‌یافتن تقدّس در فعالیّت‌ها، رویدادها و روابط روزمرّه

دنیای معاصر با تسلّط قدرت و ثروت و صنعت، انسان را به‌شدت افسرده و دچار پوچی و سرگردانی و تضاد درونی کرده است. در چنین شرایطی، توجه به معنویت می‌تواند به انسان کمک کند تا در میان رویدادهای عادی زندگی نیز معنا و تقدّس را ببیند. به عقیدهٔ وست[1] «روان‌شناسان معتقدند زمان آن فرارسیده است که راهکارهای معنوی با نظریه و روش علمی روان‌درمانی ترکیب شود؛ همچنین به این نتیجه رسیده‌اند که تجربه‌های مذهبی، به‌ویژه عرفانی، تأثیر بسیاری بر روان‌درمانی گذاشته است» (وست، ۱۳۸۸، ص. ۱۳).

هوش معنوی در این زمینه به فرد کمک می‌کند تا تجربه‌های معمول زندگی را تنها از جنبهٔ مادی نبیند و در روابط، رویدادها و فعالیت‌های روزمره نیز معنا و حضور امر مقدس را جست‌وجو کند. غزلیات مولانا نیز در مواردی چنین نگاهی را نشان می‌دهد و حتی رویدادهای معمول زندگی را در ارتباط با عشق و حقیقت الهی قرار می‌دهد.

این ویژگی در ابیات زیر نیز مشهود است:

گر زنده جانی یابمی، من دامنش برتابمی — ای کاشکی در خوابمی، در خواب بنمودی لقا
(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۷)

در این بیت، خواب، که یکی از تجربه‌های معمول و روزمرهٔ انسان است، به محل دیدار و لقا تبدیل می‌شود. شاعر آرزو دارد حتی در خواب نیز به دیدار معشوق برسد. بنابراین، امر روزمره در اینجا از معنای معمول خود فراتر می‌رود و به تجربه‌ای معنوی پیوند می‌خورد. از این منظر، این بیت می‌تواند با مؤلفهٔ یافتن تقدس در رویدادهای روزمره ارتباط داشته باشد.

بادا مبارک در جهان سور و عروسی‌های ما — سور و عروسی را خدا ببرید بر بالای ما
(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۱۷)

در این بیت، «سور و عروسی» که از رویدادهای عادی زندگی اجتماعی است، با حضور و ارادهٔ خداوند پیوند می‌خورد. شاعر این رویداد را صرفاً یک شادی معمول نمی‌بیند؛ بلکه آن را در ارتباط با خداوند معنا می‌کند. ازاین‌رو، این بیت نسبت به مؤلفهٔ سوم، نمونهٔ روشن‌تری به شمار می‌آید.

---

[1] West

هیـــچ فلـک دفـع کنـد از سـر خـود دور سـفر؟ هیـــچ زمیـــن دفـع کنـد از تـن خـود زلزلـه را؟
می‌کشد آن شه رقمی، دل بـه کفَـش چـون قلمـی تازه کُـن اسـلام دمـی، خواجـه رهـا کُـن گِلـه را
همچـو کتـابی اسـت جهـان، جـامع احکـام نهـان جـان تـو سـر دفتـر آن، فهـم کُـن ایـن مسئله را

(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۲۵)

در این غزل، حوادث و رویدادهای جهان در ارتباط با ارادهٔ الهی دیده می‌شوند. شاعر جهان را مانند کتابی می‌بیند که احکام و معناهای پنهانی در آن وجود دارد. بنابراین، رویدادهای طبیعی و زندگی روزمره برای او تنها اتفاق‌هـای بـی‌معنـا نیستند؛ بلکه می‌توانند نشانه‌هایی از حکم و ارادهٔ الهی باشند.

درنتیجه، در این مؤلفه، مهم‌ترین نکته نه‌فقط وجود واژه‌هایی مانند خدا، عشق یا معنویـت، بلکـه نحـوهٔ نگـاه شـاعر بـه رویدادهای معمول زندگی است. در غزل‌های ۷، ۱۷ و ۲۵، خواب، عروسی و حوادث جهان از معنـای عـادی خـود فراتـر می‌روند و در ارتباط با امر مقدس معنا پیدا می‌کنند.

٤ـ٤. توانایی به‌کارگیری منابع معنوی برای حلّ مسئله

در این مورد، مولانا معتقد است همهٔ تلاش‌های معنوی انسان برای رسیدن به حقیقـت و معشـوق اسـت. باتوجـه‌بـه تعریـف ایمونز، در این مؤلفه تنها داشتن تجربه یا باور معنوی کافی نیست؛ بلکه باید نشان داده شود که فرد چگونه از منابع معنـوی خود برای روبه‌رو شدن با یک مشکل و یافتن راهی برای عبور از آن استفاده می‌کند. ازاین‌رو، ابیاتی کـه صـرفاً از عشـق، همدلی یا اتحاد سخن می‌گویند، به‌تنهایی نمی‌توانند نمونهٔ کاملی برای این مؤلفه باشند.

مـــــا همـــــه از الســـــت همدســـــتیم عـــــاقبت شـــــکر بـــــاز پیوســـــتیم
مـــــا همـــــه همـــــدلیم و همـــــراهیم جملـــــه از یـــــک شـــــراب سرمســـــتیم

(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۷۶۱)

در این ابیات، مولانا بر همدلی، همراهی و پیوند میان انسان‌ها تأکید می‌کند. این مضمون می‌تواند مقدمه‌ای برای بحث از منابع معنوی و نقش آن‌ها در ارتباط با دیگران باشد؛ بااین‌حال، بیـت بـه‌طـور مسـتقیم نمونـه‌ای از «حـل مسـئله» نیسـت. بنابراین، شایسته است این مفهوم بیشتر در ارتباط با همدلی و پیوند معنوی میان انسان‌ها بررسـی شـود و از انتسـاب مسـتقیم آن به توانایی حل مسئله پرهیز شود.

ای دل چـه اندیشـیده ای در عـذر آن تقصـیرها؟ زان‌سوی او چندان وفا، زین‌سوی تو چنـدین جفـا
زان‌سوی او چندان کرم، زین‌سو خلاف و بیش و کـم زان‌سوی او چندان نعم، زین‌سوی تو چندین خطـا
زین‌سوی تو چندین حسد، چندین خیال و ظنِّ بد زان‌سوی او چندان کشش، چندان چشش، چندان عطا
چندین چشش از بهر چه؟ تا جان تلخت خوش شـود چندین کشـش از بهـر چـه؟ تـا در رسـی در اولیـا
از بـد پشـیمان مـی شـوی، الله گویـان مـی شـوی آن دم تـو را او مـی کشـد تـا وارهانـد مـر تـو را
از جرم ترسان می شوی، وز چاره پرسان می شوی آن لحظـه ترسـاننده ر ا بـا خـود نمـی بینـی چـرا؟
چندان دعا کن در نهان، چندان بنال انـدر شبـان کـز گنبد هفت آسـمان در گـوش تـو آیـد صـدا
بانگ شعیت و ناله‌اش و آن اشک همچون ژاله‌اش چـون شـد زحـد، آمـد سـحرگاهش نـدا
«گـر مجرمـی بخشـیدمت، وز جـرم آمرزیـدمت فردوس خواهی دادمت، خامُش رها کن این دعا!»

گفتا «نه این خواهم نه آن، دیدار حق خواهم عیان　　گر هفت بحر آتش شود من در روم بهر لقا»

(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۳)

این غزل برای مؤلفهٔ چهارم نمونهٔ مناسب‌تری است؛ زیرا در آن وضعیت انسان گرفتار خطا، حسد، ترس و پشیمانی توصیف می‌شود و در برابر آن، کرم، وفا، عطا و کشش الهی قرار می‌گیرد. شاعر برای رهایی از این وضعیت، دعا، پشیمانی و روی آوردن به خدا را مطرح می‌کند. بنابراین، در اینجا می‌توان دید که منابع معنوی، مانند دعا، توبه و اتکا به لطف الهی، به‌مثابهٔ راهی برای عبور از یک وضعیت دشوار مطرح شده‌اند.

آن کیست آن؟آن کیست آن؟ کاو سینه را غمگین کند　　چون پیش او زاری کنی تلخ تو را شیرین کند

(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۱۷۶)

در این بیت نیز زاری و روی آوردن به آن «کیست» سبب تبدیل «تلخی» به «شیرینی» می‌شود. اگرچه بیت به‌طور مستقیم یک مسئلهٔ عینی را مطرح نمی‌کند، نشان می‌دهد که روی‌آوردن به امر معنوی می‌تواند در تغییر وضعیت درونی انسان و تحمل رنج مؤثر باشد. ازاین‌رو، ارتباط آن با مؤلفهٔ چهارم، بیشتر در سطح حل و کاهش یک مشکل درونی است. هوش معنوی در عرفان همان موهبت الهی و نور رحمانی است که پیامبر درونی انسان‌ها شمرده می‌شود و به‌حسب ذات، مایل به خیرات، کمالات و احساس است و توانایی رفتار با عشق الهی است که نیازمند رشد درونی و بیرونی انسان است. از این دیدگاه، هوش معنوی می‌تواند در رشد درونی انسان و نحوهٔ مواجههٔ او با مشکلات زندگی نقش داشته باشد.

نه ترس مانَد در دلی، نی پای مانَد در گِلی　　لبیک، لبیک و بلی می‌گوی و می‌رو در وطن

(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۶۶۶)

در این بیت، رهایی از ترس و حرکت به‌سوی «وطن» تصویرشده است. اگر این وطن را در معنای عرفانی آن در نظر بگیریم، می‌توان گفت شاعر برای عبور از ترس و سرگردانی، به نوعی اتکای معنوی و حرکت به‌سوی حقیقت دعوت می‌کند.

دلداده، او باشد که او در صبر باشد سخت رو　　نی چون تو گوشه گشته ای، در گوشه‌ای افتاده‌ای

(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۸۹۲)

در این بیت، صبر یکی از راه‌های مواجهه با دشواری‌ها معرفی می‌شود. بنابراین، در پیوند با مفهوم هوش معنوی، می‌توان صبر و پایداری را ازجمله منابع درونی دانست که به فرد در رویارویی با دشواری‌ها یاری می‌رسانند.

بااین‌حال، دربارهٔ این مؤلفه باید با احتیاط بیشتری نتیجه‌گیری کرد. در میان ابیات بررسی‌شده، نمونه‌هایی که به‌طور مستقیم نشان‌دهندهٔ استفاده از منابع معنوی برای حل یک مسئله باشند، کمتر از مؤلفه‌های اول و دوم‌اند. بنابراین، بهتر است به‌جای ادعای حضور بسیار پررنگ این مؤلفه، گفته شود که نشانه‌هایی از آن، به‌ویژه در مضمون‌هایی مانند دعا، پشیمانی، صبر و اتکا به خداوند، دیده می‌شود.

٤ـ٥. توانایی انجام رفتار فاضلانه

«هوشمند معنوی به قدرتی فوق نیروی عقل که عشق باشد قائل است و آن را عامل اصلی در جهت بهروزی و کمال آدمی می‌شناسد. در نظر هوشمندان معنوی اندیشهٔ محدود آدمی را به ذات باری تعالی راه نیست و وصف وجود لایتناهی و قدیمش در حدّ توانایی کس نیست؛ ازاین‌رو، در نگاه آنان این نشئهٔ اتّصال به خدا نتیجهٔ قیل‌وقال نیست؛ بلکه ثمرهٔ

کشف و حال است که دسترسی به آن جز از راه عشق امکان‌پذیر نیست. در نگاه آنان، قلب که مرکز وجود آدمی است، در ژرفای سرشت خویش، حامل حقایق الهی است و آدمی را به‌صورت مستقیم به عال روحانی متّصل می‌سازد و حقیقت انسان را دل او معرّفی می‌کند که مرکز عشق الهی است. ازاین‌رو، به‌زعم آنان، شناختن قلب و رسیدن به رازهای آن، همانا شناختن خداست.» (نصر، ۱۳۸۳، ص. ۱۰۸).

در این مؤلفه، توجه به عشق و ارتباط با خدا به تنهایی کافی نیست؛ زیرا رفتار فاضلانه بیشتر به نحوهٔ رفتار انسان با دیگران و ارزش‌هایی مانند بخشش، خیرخواهی، همدلی و یاری رساندن مربوط می‌شود. با این توضیح، می‌توان ابیاتی را که عشق را به رفتار و رابطهٔ انسان با دیگران پیوند می‌دهند، در این بخش بررسی کرد.

هله عاشقان بکوشید که چو جسم و جان نماند — دلتان به چرخ پرّد چو بدن گران نماند
دل و جان به آب حکمت ز غبارها بشویید — هله، تا دو چشم حسرت سوی خاکدان نماند
نه که هرکه در جهان است، نه که عشق جانِ آن است؟ — جزِ عشق هرچه بینی، همه جاودان نَمانَد
ره آسمان درون است، پَرِ عشق را بجنبان — پَرِ عشق چون قوی شد ، غم نردبان نمانَد

(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۲۸۱)

در این ابیات، مولانا عشق را نیرویی می‌داند که انسان را از سنگینی و غبار درونی رها می‌کند و به‌سوی کمال می‌برد. بااین‌حال، این ابیات بیشتر بیان‌کنندهٔ نقش عشق در تعالی انسان‌اند و به‌طور مستقیم رفتار فاضلانه با دیگران را نشان نمی‌دهند. بنابراین، بهتر است آن‌ها مقدمه‌ای برای این مؤلفه دانسته شوند، نه‌فقط دلیل آن. هوشمند معنوی همواره با عشق به خدا می‌اندیشد و قرب و لقای او را آرزو می‌کند؛ به‌زعم آنان جهان، زاییده و تبلوری از عشق است.

ذرّات جهان به عشق آن خورشید — رقصان ز عدم به‌سوی هست آمد

(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۲۴۹)

در این بیت، عشق نیرویی معرفی می‌شود که جهان را از عدم به هستی می‌آورد. این نگاه، جایگاه محوری عشق را در اندیشهٔ مولانا نشان می‌دهد؛ بااین‌حال، برای اثبات مؤلفهٔ «رفتار فاضلانه» بررسی نمونه‌هایی نیز ضروری است که در آن‌ها عشق به رفتارهایی مانند بخشش، یاری‌رسانی، گذشت و خیرخواهی می‌انجامد.

زهی عشق، زهی عشق که ما راست خدایا — چه نغز است و چه خوب است و چه زیباست! خدایا
از آن آب حیات است که ما چرخ زنانیم — نه از کفّ و نه از نای و نه دف هاست خدایا
به هر مغز و دِماغی که در افتاد خیالش — چه مغز است و چه نغز است، چه بیناست خدایا
چو سیلیم و چو جوییم، همه سوی تو پوییم — که منزلگه هر سیل به دریاست خدایا

(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۵۰)

در این ابیات، عشق همچون آب حیات و نیرویی معرفی شده است که انسان را به‌سوی خداوند می‌کشاند. تصویر «سیل» و «جوی» نیز بر حرکت پیوستهٔ عاشق به‌سوی معشوق تأکید دارد. این ابیات جایگاه عشق و جهت‌گیری معنوی آن را به‌خوبی نشان می‌دهند؛ اما باز هم برای اثبات رفتار فاضلانه به‌تنهایی کافی نیستند.

در این خاک، در این خاک، در این مزرعهٔ پاک — به‌جز مهر، به‌جز عشق، دگر تخم نکاریم
چه مستیم!چه مستیم!از آن شاه که هستیم — بیایید، بیایید که تا دست برآریم

(مولانا، ۱۳۹۸، غزل ۵۳۹)

در این بیت، شاعر از کاشتن «مهر» و «عشق» سخن می‌گوید. «مهر» در اینجا می‌تواند به رابطهٔ انسانی و رفتار محبت‌آمیز نیز اشاره داشته باشد؛ ازاین‌رو، نسبت به ابیاتی که صرفاً از عشق الهی سخن می‌گویند، امکان ارتباط بیشتری با رفتار فاضلانه دارد. بااین‌حال، برای اثبات این مؤلفه بهتر است نمونه‌هایی که در آن‌ها رفتار مشخصی مانند بخشش، یاری یا شفقت دیده می‌شود، در اولویت قرار گیرند.

بنابراین، ابیات این بخش بیشتر از آنکه رفتار فاضلانه را به‌صورت مستقیم نشان دهند، زمینه و سرچشمهٔ آن را در عشق، مهر، حکمت و ارتباط با خداوند جست‌وجو می‌کنند. براساس این شواهد، می‌توان گفت مؤلفهٔ رفتار فاضلانه در غزلیات شمس نیز مشاهده می‌شود؛ اما شواهد مستقیم آن نسبت به مؤلفه‌هایی مانند تعالی و ورود به سطح معنوی بالاتر، محدودتر است.

۵. نتیجه‌گیری

هوش معنوی در حقیقت به نوع تفکر و اندیشهٔ انسان بازمی‌گردد و باتوجه‌به اینکه اندیشه یکی از مسائلی است که بر زندگی و محیط اطراف فرد تأثیر مستقیم دارد، می‌تواند بر کیفیت زندگی و نحوهٔ مواجههٔ انسان با مسائل زندگی نیز اثرگذار باشد. روان‌شناسی و عرفان هر دو به جنبه‌هایی از زندگی درونی و معنوی انسان توجه دارند و ازاین‌رو، می‌توان میان برخی مفاهیم هوش معنوی و مفاهیم مطرح‌شده در آثار عرفانی ارتباط برقرار کرد.

در این پژوهش، مؤلفه‌های هوش معنوی از دیدگاه رابرت ایمونز در غزلیات شمس بررسی شد. نتایج بررسی نشان داد که از میان پنج مؤلفهٔ مدّنظر ایمونز، «قابلیت تعالی فیزیکی و مادی» و «توانایی ورود به سطح معنوی بالاتر» حضور پررنگ‌تری در غزلیات شمس دارند. در بسیاری از ابیات، مولانا از رهاشدن از وابستگی‌های مادی، گذر از خود و رسیدن به مرتبه‌ای فراتر از زندگی عادی سخن می‌گوید. این دسته از ابیات بیش از دیگر موارد، با دو مؤلفهٔ نخست هوش معنوی قابل تطبیق‌اند.

مؤلفهٔ سوم، یعنی توانایی یافتن تقدس در فعالیت‌ها، رویدادها و روابط روزمره، نیز در برخی از غزل‌ها دیده می‌شود. در این موارد، رویدادها و تجربه‌های معمول زندگی تنها به‌صورت یک واقعهٔ عادی مطرح نمی‌شوند؛ بلکه می‌توانند زمینه‌ای برای تجربه و دریافت معنوی باشند. ازاین‌رو، آنچه در این بخش اهمیت دارد، صرفاً حضور واژه‌هایی مانند عشق، خدا و شادی نیست؛ بلکه نوع نگاه شاعر به رویدادها و یافتن معنایی فراتر از ظاهر آنهاست.

دربارهٔ مؤلفهٔ چهارم، یعنی توانایی به‌کارگیری منابع معنوی برای حل مسئله، نمونه‌های موجود در غزلیات شمس نسبت به دو مؤلفهٔ نخست کمتر و غیرمستقیم‌تر است. بعضی از ابیات، مانند مواردی که در آنها از دعا، توبه، توکل، صبر و پناه‌بردن به نیرویی معنوی سخن گفته می‌شود، امکان ارتباط بیشتری با این مؤلفه دارند؛ زیرا در آنها منابع معنوی در مواجهه با ترس، رنج، خطا و دشواری‌های زندگی به کار گرفته می‌شوند. بنابراین، نمی‌توان هر بیتی را که در آن از همدلی، عشق یا یاری دیگران سخن گفته شده، به‌طور مستقیم نمونه‌ای از «حل مسئله با استفاده از منابع معنوی» دانست.

درخصوص مؤلفهٔ پنجم، یعنی توانایی انجام رفتار فاضلانه، نیز باید با احتیاط بیشتری سخن گفت. در برخی ابیات، عشق، شفقت، بخشش و توجه به دیگران دیده می‌شود و این موارد می‌توانند با رفتار فاضلانه ارتباط داشته باشند؛ اما صرفِ بیان عشق عرفانی یا رسیدن به مقام معنوی، به‌تنهایی برای اثبات این مؤلفه کافی نیست. ازاین‌رو، شواهد مربوط به این مؤلفه در مقایسه با دو مؤلفهٔ نخست محدودتر است.

درمجموع، بررسی غزلیات شمس نشان می‌دهد که هر پنج مؤلفهٔ هوش معنوی ایمونز را می‌توان در این مجموعه جست‌وجو کرد؛ اما حضور آنها یکسان نیست. دو مؤلفهٔ «قابلیت تعالی فیزیکی و مادی» و «توانایی ورود به سطح معنوی بالاتر» حضور بیشتری دارند و مؤلفه‌های دیگر، به‌ویژه «توانایی به‌کارگیری منابع معنوی برای حل مسئله» و «توانایی انجام رفتار فاضلانه»، با نمونه‌های محدودتر و در مواردی غیرمستقیم‌تر قابل بررسی‌اند. بنابراین، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که غزلیات شمس بیش از هر چیز بر تعالی انسان، گذر از محدودیت‌های مادی، پیوند با امر معنوی و تجربه‌ای فراتر از زندگی معمول تأکید دارند.

با تطبیق هریک از مؤلفه‌های هوش معنوی رابرت ایمونز با غزلیات شمس، می‌توان دریافت که بسیاری از مفاهیم مدّنظر این نظریه، با برخی از تجربه‌ها و اندیشه‌های عرفانی مطرح‌شده در شعر مولانا همخوانی دارند. مولانا در این غزل‌ها با توصیف حالت‌های درونی، عشق، رهایی از خود، طلب و ارتباط با امر قدسی، تصویری از انسان و جهان ارائه می‌دهد که در آن زندگی مادی تنها بخشی از واقعیت است و انسان می‌تواند ازطریق سیر درونی و معنوی، به درک دیگری از خود و جهان دست یابد.

البته این پژوهش در پی آن نیست که از وجود این مؤلفه‌ها در شعر، به‌طور قطعی نتیجه بگیرد که مولانا ازنظر روان‌شناختی دارای هوش معنوی بوده است؛ بلکه هدف آن نشان‌دادن امکان خوانش برخی از مضامین غزلیات شمس براساس مؤلفه‌های هوش معنوی ایمونز است. از این منظر، می‌توان گفت غزلیات شمس ظرفیت مناسبی برای بررسی پیوند میان مفاهیم عرفانی و برخی مفاهیم روان‌شناختی دارند و این موضوع می‌تواند زمینه‌ای برای پژوهش‌های بعدی دربارهٔ آثار مولانا و دیگر متون عرفانی فراهم کند.

منابع

ادواردز، درک (۱۳۷۹). *روانشناسی استدلالی* (علی قره‌چه‌داغی، مترجم). نشر نو.

اسدی، زهرا (۱۳۹۷). هوش معنوی در ادب عرفانی باتکیه‌بر اندیشه‌های مولانا. *فصلنامهٔ تخصّصی زبان و ادبیّات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد*، *۱۴* (۱۴)، ۲۸ـ۵۰.
https://sanad.iau.ir/fa/Article/912776?FullText=FullText

اعوانی، شهین (۱۳۸۹). گوش هوش، نگاهی به دیدگاه مولوی دربارهٔ مراتب فهم و ادراک. *مجلهٔ اشراق*، ۳(۶ و ۷)، ۱۳۴ـ۱۳۷. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/995616

بلاو، آن ماری (۱۳۸۵). *روان‌شناسی اجتماعی: مقدّمه‌ای بر نظریه‌ها و آیین‌ها* (سیّد محمد دادگر، مترجم). آوای نور.

بوئل، ریچارد (۱۳۸۹). *سفر هوش معنوی* (مسعود نویدی مقدّم، مترجم). بخشایش.

حسینی شاهرودی، سیدمرتضی، و شایسته، ریحانه (۱۳۹۶). هوش معنوی، مؤلّفه‌ها و مبانی آن در حکمت متعالیّه. *پژوهش‌های فلسفی و کلامی*، *۱۹* (۱)، ۷ـ۳۲. https://doi.org/10.22091/pfk.2017.847

رضایی، نصرالله، و شیخلووند، فاطمه (۱۳۹۶). هوش معنوی و جلوه های آن در چهره‌های شاخص عرفان. *فصلنامهٔ زبان و ادبیّات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد*، *۱۳* (۱۲)، ۱۲۹ـ۱۵۱.
https://sanad.iau.ir/Journal/pl/Article/912907

گلمن، دانیل (۱۳۸۴). *هوش هیجانی* (نسرین پارسا، مترجم؛ چ. ۳). رشد.

محرّمی، رامین (۱۳۹۷). *بررسی و تحلیل مؤلّفه‌های هوش معنوی در مثنوی معنوی* [طرح تحقیقاتی دانشگاه محقّق اردبیلی].

مولانا، جلال‌الدین محمّد بلخی (۱۳۹۸). *غزلیّات شمس تبریز* (مقدمه، گزینش و تصحیح محمّدرضا شفیعی کدکنی؛ ج. ۱و ۲). سخن.

مهرابی، ابراهیم (۱۳۹۲). اقتراحی (پیشنهادی) در متافیزیک هوش معنوی در اسلام. *نشریهٔ انسان‌پژوهی دینی*، ۱۰ (۲۹)، ۵-۳۰. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/984188

نصر، سیّد حسین (۱۳۸۳). *تصحیح مجموعهٔ آثار فارسی شیخ اشراق*. امیر کبیر.

وست، وان (۱۳۸۸). *روان‌درمانی و معنویّت* (شهریار شهیدی و شیرافکن، مترجمان). رشد.

References

Asadi, Z. (2018). Spiritual intelligence in mystical literature based on Rumi's thoughts. *Quarterly Journal of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, 14*(14), 28-50. https://sanad.iau.ir/fa/Article/912776?FullText=FullText [In Persian]

Avani, Sh. (2010). The Ear of Intelligence, A Look at Rumi's Perspective on the Levels of Understanding and Perception. *Ishraq Magazine, 3* (6&7), 134-137. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/995616 [In Persian]

Binet, A., & Simon, T. (1916). *The development of intelligence in children: The Binet-Simon scale* (E. S. Kite, Trans.). Williams & Wilkins.

Blau, A. M. (2006). *Social Psychology: Introduction to Theories and Rituals* (S. M. Dadgar, Trans). Avaye Noor. [In Persian]

Boyle, R (2010). *The Journey of Spiritual Intelligence* (M. Navidi Moghaddam, Trans). Bakhshayesh. [In Persian]

Edwards, D. (2000). *Argumentative Psychology* (A. Gharacheh Daghi, Trans). Nashre-e-No. [In Persian]

Gage, N. L., & Berliner, D. C. (1992). *Educational psychology* (5th ed.). Houghton Mifflin Company.

Gelman, D. (2005). *Emotional Intelligence* (N. Parsa, Trans; 3th ed.). Roshd. [In Persian]

Hosseini Shahroudi, S. M., & Shayesteh, R. (2017). Spiritual intelligence, its components and foundations in transcendental wisdom. *Journal of Philosophical and Theological Research, 19*(1), 7-32. https://doi.org/10.22091/pfk.2017.847 [In Persian]

Mowlana, J. M. (2019). *Sonnets of Shams Tabriz* (Introduction, Selection and Correction by M. R. Shafiei Kadkani; Vol. 1-2). Sokhan. [In Persian]

Mehrabi, E. (2013). A proposal in the metaphysics of spiritual intelligence in Islam. *Journal of Religious Anthropology, 10*(29), 5-30. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/984188 [In Persian]

Moharrami, R. (2018). *A Study and Analysis of the Components of Spiritual Intelligence in Spiritual Mathnawi* [Research Project of Mohaghegh Ardabili University]. [In Persian]

Nasr, S. H. (2004). *Correction of the Persian Works of Sheikh Ishraq*. Amir Kabir. [In Persian]

Rezaei, N., & Sheikhlouvand, F. (2018). Spiritual Intelligence in Prominent Figures of Mysticism, *Quarterly Journal of Persian Language and Literature, 13*(12), 129-151. https://sanad.iau.ir/Journal/pl/Article/912907 [In Persian]

West, V. (2009). *Psychotherapy and Spirituality* (Sh. Shahidi & Shirafkan, Trans). Roshd. [In Persian]